

Dr Vladimir Unkovski- Korica

Jugoslovensko samoupravljanje: upravljanje radništva ili upravljanje radništvom?

Da li je jugoslovensko samoupravljanje bilo alternativa kapitalističkoj eksploataciji i sovjetskoj komandnoj ekonomiji? Da li možemo danas da se vratimo na neku formu samoupravljanja kao efikasnije i pravednije privredno uređenje od ovog današnjeg?

To se pitanje sve više postavlja od kada je antiglobalistički pokret eksplodirao na svetskoj sceni nakon protesta protiv Svetske trgovinske organizacije 1999., kao i rasta levih alternativa u Latinskoj Americi tokom dvehiljaditih.

Radikalna manjina smatra da je alternativa današnjem uređenju potrebna i da bi neki vid radničkog samoupravljanja trebalo da bude deo novog socijalističkog poretka, jer društvo može da bude slobodno od eksploatacije i ugnjetavanja samo kada svi budemo donosili odluke koje nas se tiču.

Interesovanje u tom kontekstu postoji i za iskustva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ja ću ovde, doduše, predstaviti argument da su iskustva SFRJ prevashodno negativna iskustva, u smislu da su lekcija kako stvari ne treba raditi, kako bismo u budućnosti zaista prevazišli kapitalizam.

Moj je argument da samoupravljanje kao takvo nije postojalo u Titovoj Jugoslaviji, odnosno da samoupravljanje kakvo je postojalo u Jugoslaviji nije bilo radničko upravljanje nad sredstvima proizvodnje, već, naprotiv, upravljanje radništvom od strane partijske države.

Većinu danas taj argument buni, jer većina ljudi smatra da je Jugoslavija bila socijalistička zemlja. Dobar deo njih smatra da je i zbog toga propala. Previše političkog mešanja u tržište neminovno znači neefikasnost: tako glasi vladajuća neoliberalna dogma u svetu i kod nas, uprkos svim dokazima koje je pružila trenutna svetska kriza da nije tako (Callinicos, 2010).

Naravno, postoji i ta radikalna manjina koja uviđa probleme neoliberalizma. Značajan deo te manjine smatra da je jugoslovensko samoupravljanje, uprkos problemima ili nedovršenosti, bila ispravna praksa, te da bi uz neke modifikacije, mogla da bude validna alternativa neoliberalizmu i danas.¹

Ja ću pokazati da su oba pogleda pogrešna i potrudiću se da pokažem da je uvid u istinsku situaciju u SFRJ koristan uvid za borbu protiv kapitalizma danas, jer smatram da to doprinosi jačanju samopouzdanja i borbenosti slojeva koji su pod kapitalističkim udarom. Nadam se da

¹ Za navodno pozitivno nasleđe samoupravljanja, videti: "Novosti", 2014, 16. mart

je ovo jedan koristan uvid koji će doprineti radničkom pokretu i njegovoj istorijskoj težnji ka samooslobođenju od eksploatacije i ugnjetavanja.

Smatram da je to moguće upravo zato što mislim da se moje shvatanje podudara sa iskustvom radništva širom bivše Jugoslavije i Istočne Evrope. Radništvo u tim društvima, iako je nominalno imalo vlast, u stvari nije imalo stvarnu vlast i osećalo se eksploatisano i nepredstavljeno u tzv. socijalističkom sistemu. Da bi se razumelo zašto je bilo tako, potrebno je objasniti kako je moguće da je jedna komunistička partija, čiji su čelnici verovali da grade socijalizam, mogla da gradi nešto potpuno drugačije: birokratski državni kapitalizam.

Kako je izgubljena Ruska revolucija?

Odgovor na pitanje kako je Jugoslavija i pod komunističkim vođstvom opet gradila kapitalizam nije lak. Potrebno je osvrnuti se na istoriju radničkog pokreta u dvadesetom veku. Prva socijalistička revolucija je izbila tokom Prvog svetskog rata u Rusiji, ali se proširila posle rata na prostore bivših centralno evropskih imperija, Nemačke i Austrougarske, poražene sile u svetskom ratu.

Međutim, jedino je u Rusiji radnička vlast preživela. Rusija nije bila spremna za socijalizam, jer je radnička klasa bila mala manjina u ruskom društvu. Ona se smanjila još više tokom građanskog rata, na samo dve petine svog prvobitnog broja, kada su svetske sile pokušale da svrgnu radničku vlast, predvođenu Boljševičkom partijom, pružajući podršku njenim neprijateljima.

Radništvo se stopilo sa novim aparatom radničke države, koji je inače, bio pun bivših činovnika imperijalne Rusije. Radništvo je već 1919. predstavljalo desetinu članstva Komunističke partije; 1922. taj broj je pao na jednu četrdesetinu. Vođa partije Vladimir Lenjin je već tada upozoravao na to da je Rusija radnička država sa birokratskim izobličenjem (videti: Harman, 1967).

Lenjin je, doduše, bio na samrti i nije uspeo da sprovede njegovu poslednju bitku protiv rastuće birokratije. On je označio generalnog sekretara partije, Josifa Staljina, za nosioca birokratskih snaga i tražio njegovu smenu, ali nije imao jasnu formulu kako da se spreči birokratizacija i povratak „velikoruskog šovinizma“ na čelo zemlje (Lewin, 1968).

Broj radnika na rukovodećim pozicijama u industriji je počeo da opada. Ako je dve trećine rukovodilaca 1922. bila iz redova radnika, već 1923. je taj broj opao na trećinu. Lenjin je umro početkom 1924, a Staljin je vešto uspeo da isključi drugog vođu revolucije, Leva Trockog, iz najužeg kruga rukovodilaca partije.²

Revolucija nije mogla dugo da preživi u izolaciji. Bila je opkoljena jačim silama, a nije mogla da dobije sredstva za razvoj od razvijenijih zemalja, jer one nisu bile socijalističke.

² Za informacije o ovom i sledećim pasusima, videti, na primer: Deutscher, 1976.

Razvila se velika debata među boljševicima, tj, komunistima, kako razviti zemlju i održati principe revolucije.

Tzv. desnica u partiji je smatrala da je potrebno praviti ustupke seljaštvu, kako bi ostalo uz radništvo, nakon što je u revoluciji podržalo radništvo zarad dobijanja zemlje od feudalnih veleposednika. Desnica je govorila da revolucija treba da ponudi seljaštvu industrijske proizvode za poljoprivredna dobra, dakle, putem tržišnog mehanizma. Na početku je Staljin podržao ovu opciju.

Leva opozicija je tražila bržu industrijalizaciju na račun sela, pogotovo putem poreza protiv imućnog seljaka. To bi ojačalo udeo radništva u stanovništvu i olakšalo povratak na revolucionarnu demokratiju koja se rađala odozdo na radnim mestima tokom 1917. godine. Obe ove stvari ne bi označile konačnu pobjedu revolucije, već bi joj dozvolile preživljavanje dok se ne proširi na zemlje razvijenog kapitalizma. Predvodnik ove struje je bio Lev Trocki, tvorac slavne Crvene armije.

Staljin je, doduše, gušio opoziciju, a kada je seljaštvo odbilo saradnju sa gradom 1928. (Reiman, 1987), Staljin se preko noći predomislio o ekonomskom planu desnog krila partije, čiji je vođa bio briljantni teoretičar Nikolaj Buharin (više: Cohen, 1985), i naizgled prihvatio argumentaciju levog krila partije, iako je nastavio da oduzima glavnim levičarima glas u partijskim debatama.

No, Staljinov korak u levo nije predstavljao duh revolucije, već je gazio po svim njenim principima. Tokom dvadesetih godina, nova radnička država pokušala je da balansira između radništva i seljaštva, te da brani revoluciju od spoljnog neprijatelja. Država se simbolički protivila srozavanju standarda radništva, te je morala da politikom cena i poreza da prebacuje vrednost iz poljoprivrede u industriju.

Ona je administrativno postavljala niže cene i tražila veće poreze od seljaštva, kako bi izgradila industriju, koja bi jednog dana mogla efikasno da proizvodi za razmenu sa selom. U međuvremenu je nada bila da će revolucija da se proširi i da potpomogne radništvo kao svesnog krojača svoje sudbine.³

Staljinova „revolucija“ je predstavlja kontrarevoluciju. Kako je vreme odmicalo tokom dvadesetih, država je prisvajala više autoriteta i privilegija na račun radništva. Ofanziva protiv sela 1928. dakle, nije bila ofanziva u ime radničke klase, već održavanja partijskih privilegija: bila je protiv radništva i seljaštva. Kada je Staljin odlučio da objavi rat seljaštvu i da „primitivnu akumulaciju“ izvrši terorom nad stanovništvom, tokom prvog petogodišnjeg plana je pao standard i radništva i seljaštva, kako bi se stvorila sredstva za akumulaciju i takmičenje sa Zapadom. Kako je Staljin rekao: „Zaostajemo za razvijenim zemljama sto godina. Ako ne nadoknadimo tu razliku za deset godina, slomiće nas.“

Naizgled je to još uvek bila odbrana revolucije, ali je Staljin tako odstupio od ideje svetske revolucije i zagovarao mogućnost izgradnje „socijalizma u jednoj državi“, što je podredilo svetski revolucionarni pokret spoljnoj politici Sovjetskog Saveza. Država se stavila

³ Vidi, na primer, recenziju knjige Klaudija Katza, *El Porvenir del Socialismo*, Harman, 2005

permanently iznad društva i počela da diriguje privredom. To je suštinski bila kontrarevolucija, što se pokazalo i na delu u Novo-Čerkasku, kada su sovjetski tenkovi korišćeni protiv radničkog štrajka i bunta, 1962. godine.⁴

Birokratski državni kapitalizam u Rusiji

No, potrebno je teoretski obrazložiti šta je tu bilo kapitalističko u sovjetskoj tiraniji: nije li moguće da je ta represija bila zapravo samo deformacija socijalizma? Za to je potrebno objasniti šta su socijalizam i kapitalizam. Kruto rečeno, socijalizam bi trebalo da znači da kolektivni, svesni ljudski faktor postepeno prevazilazi anarhiju kapitalističke proizvodnje -na putu ka besklasnom društvu.

Ako posmatramo Rusiju u izolaciji, jasno je da je planiranje, čak i ako nije bilo demokratsko, delom negiralo anarhiju u proizvodnji. Iako je bilo puno rasipanja, u globalu su prioriteti države ispunjeni u decenijama nakon uvođenja petogodišnjeg plana. Rusija je porazila razvijeniju Nemačku tokom Drugog svetskog rata i postala svetska supersila, druga iza SAD, koji je postao njen glavni supernik u Hladnom ratu.

Taj uspeh se, doduše, ne može pripisati socijalizmu, jer dinamiku sistema u stvari nije predstavljalo planiranje. Država nije slobodno birala svoje prioritete, niti je prosto „izvitoperila“ planiranje proizvodnjom za svoje potrebe. Sve predkapitalističke vladajuće klase su eksploatisale klase ispod sebe, ali je nivo eksploatacije zavisio prvenstveno od potrošnje vladara. Kapitalizam je drugačiji.

U njemu postoji sveprisutno takmičenje, koje tera sve takmace da akumuliraju plodove eksploatacije brzinom svojih takmaca. To znači da stalno moraju da transformišu sredstva proizvodnje, da uništavaju tradicionalne načine proizvodnje i da upošljavaju i održavaju određen nivo eksploatacije onih koji pokreću sredstva za proizvodnju. Postoje naravno i maksimalni i minimalni nivoi eksploatacije, koje određuju fizička sposobnost da se ljudi eksploatišu, odnosno, sposobnost kapitala da održi takmičenje sa svojim rivalima, ali sistem eksploatacije nema prirodnu granicu, tj. stomak vladara, već ima stalni pritisak da eksploatiše efikasnije.

Da li je postojao takav pritisak među sovjetskim firmama? One se, naizgled, nisu neposredno takmičile međusobno. Međutim, pritisak na takmičenje je postojao, i dolazio je spolja.

Taj pritisak nije bio neposredan pritisak svetskog tržišta (iako je i taj rastao), već je prvenstveno bio vojnog karaktera. Staljin je početkom prvog petogodišnjeg plana izjavio da Rusija mora za deset godina da se izjednači sa svetskim silama i da će u suprotnom biti slomljena. On je eksplicitno objasnio šta je određivalo prioritete za planere - to je bila nužnost takmičenja. Tokom Hladnog rata takmičenje je bilo prvenstveno vojno. Ali, postojalo je takođe i ekonomsko takmičenje, jer su zemlje u razvoju tražile sredstva da prevaziđu svoju zaostalost. SSSR je morao da se takmiči sve neposrednije.

⁴ Piotr Suda, učesnik štrajka, napisao je sećanje na taj događaj. Videti: Suda, 1988

Taj posredni, ali sve više i neposredni pritisak spolja je stvorio određenu vrstu takmičenja unutar sovjetske privrede. Planeri su očekivali od pojedinih grana i preduzeća da izvrše zakonom određenu kvotu proizvodnje, ali su često menjali prioritete. To su radili kako bi uskladili funkcionisanje sistema, ali i kako bi odgovorili na spoljne pritiske, da proizvedu više ovog ili onog tipa naoružanja, što je povlačilo sa sobom posledice po čitave grane industrije. Nekad je bilo potrebno stvoriti nove grane industrije za novu i moderniju vojnu industriju, a to je imalo posledice po ceo sistem.

Industrije i preduzeća, da ne bi „pogrešili“ i bili kažnjeni od strane „totalitarne“ države, često su se takmičili za resurse, pogotovo za (stručnu) radnu snagu, ili su ih krili, kako ne bi morali da ih raspodele drugima, i tako izgube resurse koje ne bi mogli da povrate ako im se kvota za proizvodnju ponovo dignu. Takmičenje za radnu snagu je značilo da je postojalo tržište rada. Radnice i radnici su menjali posao, uprkos činjenici da je to često u SSSR-u i drugim „socijalističkim“ zemljama bilo zabranjeno (!).

Dakle, tržište rada je postojalo, što znači da je svetsko takmičenje posredno stvaralo domaće takmičenje, trku do dna. Nije bilo tiranije profita, ali je bilo tiranije akumulacije radi akumulacije. Nije bilo takmičenja među firmama na tržištu, osim na tržištu rada. To nije tako čudno, ako čitav SSSR posmatramo kao jednu fabriku, koja se takmiči na svetskom planu. Investiranje se prelivalo sa grana koje nisu unosne, u one koje jesu, ili za vojno takmičenje, ili investiranje u tešku industriju, koja je trebalo da se izvozi u treći svet (Cliff, 1955/1974).

Ukratko, SSSR je bio takmac i eksploataisao svoje radništvo, investirao je višak u proizvodnju, i ponašao se kao jedan kapital u takmičenju sa drugim kapitalima. Štaviše, to je neko vreme radio efikasno, pobedivši Hitlera. Usporavanje se dogodilo tek u sedamdesetim godinama dvadesetog veka (videti još: Haynes, 2012).

Nije čudno da su komunističke partije širom sveta, kao i elite nerazvijenih zemalja, videle u SSSR-u model za razvoj. Mogle su da se oslone na Staljinovu Rusiju za razvojne tehnologije, metode privrednog uređenja i, naizgled, stabilniji poredak nego zapadni, tržišni kapitalizam, koji se raspao u međuratnom periodu dvadesetog veka i zavisio od kolonija. Uz sve to, pozicija elita na vlasti je naizgled bila nedodirljiva, što je elitama Trećeg sveta izgledalo kao ujedno potrebno za razvoj i poželjno za njih same. Ni Tito ni Komunistička partija Jugoslavije nisu drugačije posmatrale na stvari.

Birokratski državni kapitalizam – prilagođen svetskom tržištu: Jugoslovenska varijanta

Kada je KPJ preuzela vlast u Jugoslaviji tokom i odmah posle Drugog svetskog rata, bilo je logično da se bazira na iskustvima Sovjetske privrede. Ona je prva u Istočnoj Evropi izradila petogodišnji plan razvoja, koji bi bio predvođen državom, a dostignut kroz pomoć SSSR-a, trgovinu sa Istokom i delom, sa Zapadom, i masovnu mobilizaciju radne snage na pogonu i u izgradnji infrastrukture, te u politici cena koja bi prenosila vrednost sa sela u gradove. Jugoslavija je smatrala da neće morati da pretrpi žrtve kao SSSR, zato što će imati bratsku pomoć sve većeg broja levičarskih država.

Međutim, Istočni blok se ponašao drugačije nego što je KPJ očekivala. Vladari SSSR-a nisu bili zainteresovani za razvoj Istočne Evrope. To je šokiralo vođstvo KPJ. U vođstvu KPJ su krenuli da se žale da SSSR tretira Jugoslaviju kao koloniju, da hoće da eksploatiše njene resurse i da joj prodaje gotove industrijske proizvode. Uskoro je došlo do raskola između Tita i Staljina, delom zbog nesuglasica o razvojnoj strategiji, delom zbog Titove neposlušnosti Staljinu u spoljnoj politici.

Ako je Sovjetski Savez eksploatisao svoje stanovništvo zarad vojnog takmičenja sa Zapadom, tako je Jugoslavija morala da uradi isto protiv Sovjetskog Saveza. Problem je bio da je ubrzo postalo jasno da mala zemlja ne može da uradi ono što je SSSR uradio tokom tridesetih bez srazmerno slične brutalnosti što je bilo politički nemoguće, jer je sovjetska pretnja Jugoslaviji 1948. bila srazmerno veća nego zapadna pretnja mnogo većem Sovjetskom Savezu tokom dvadesetih godina. Tito i KPJ su se zato okrenuli Zapadu za vojnu pomoć i kredite, kako bi mogli da ipak ostvare željeni razvoj Jugoslavije.

KPJ je takođe, primetila odmah posle raskola sa Staljinom, da je munjevito brza industrijalizacija pretvaranjem seljaštva u radništvo i kolektivizacijom poljoprivrede manje efikasna nego što je to izgledalo na prvi pogled. Takmičenje za sposobnu radnu snagu među firmama i industrijama je značilo da neke industrije ne mogu da ispune plan, a da druge ispunjavaju plan samo privlačenjem radništva putem prevelikih plata, što je probijalo platni fond i narušavalo usklađen razvoj po planu. To je čak jačalo selo, jer su radnici višak trošili na ono što je selo proizvodilo, budući da industrija nije proizvodila za široku potrošnju, već se zarad nezavisnosti zemlje koncentrisala na tešku industriju.

Da bi uskladili ambicije i mogućnosti, jugoslovenski komunisti su morali da uspore industrijalizaciju, omekšaju udar na selo i stvore bolju radnu disciplinu, gde bi iskusnije radništvo na poslu treniralo i osposobilo novo radništvo sa sela. Dalje, morali su da smanje državni aparat, koji je sisao previše viška koji je bio potreban za proizvodnju. KPJ je odlučila da to uradi uvođenjem participacije na radnim mestima i tržišnih mehanizama u privredi. Dodatno, da bi stvorila uslove za brži rast u perspektivi, Jugoslaviji su bili potrebni fondovi sa Zapada, a te fondove nije mogla da dobije u doba Hladnog rata da nije omekšala svoj imidž na Zapadu. Istovremeno, KPJ nije mogla da zadrži lojalnost svog članstva i ne izazove Sovjete, bez nekog ideološkog obrazloženja za svoje postupke.

Samoupravljanje je zadovoljilo obe potrebe. Ono je pravdalo decentralizaciju privrednog poslovanja na ekonomske jedinice i niže instance vlasti umesto federalne države tako što se predstavljalo kao „odumiranje države“ kao takve, što je bilo neminovno na putu ka besklasnom društvu, jer je država samo aparat vladajuće klase nad potlačenim klasama, kako je Marks govorio.

Istovremeno, samoupravljanje je delilo radništvo na preduzeća, nudeći im put da se uzdignu putem kolektivnog rada na radnom mestu, u takmičenju sa drugim radnim mestima, umesto solidarnog štrajka širom industrije protiv poslodavca: poslodavac je, u kranjoj liniji, kao u Istočnom bloku, bila država. Država je mogla makroekonomskim polugama da utiče na nivo zaposlenosti u ekonomiji.

Naposletku, ono je dozvolilo Partiji da se predstavi kao dosledniji učenik Marksa i Lenjina u poređenju sa Staljinom i njegovim sledbenicima, a istovremeno kao manje totalitarnog vladaoca na Zapadu, gde su traženi krediti i tehnička i vojna pomoć. Uvođenje samoupravljanja je dakle, bilo neposredno vezano za razbijanje solidarnosti radništva i jačanje moći partijskog aparata, zarad razvoja, zarad akumulacije.⁵

Razvoj samoupravnog sistema nakon tih ranih inovacija početkom pedesetih godina je samo potvrdio ovu nameru. Na radnim mestima se moć koncentrisala u upravnom odboru, koji su dominirali članovi partije, stručnjaci i tehokrate, a radništvo je putem radničkih saveta većim delom diskutovalo proces proizvodnje, ali ne i poslovanje firme. Firmu je vodio direktor, koji je morao da bude izabran od strane saveta, ali koji je retko bio smenjen. Lokalnu samoupravu, pa sve ostale instance vlasti, uključujući veća proizvođača odozdo na gore, sve do Savezne skupštine.

Sociološka istraživanja su pokazala da je društvena pokretljivost, nakon visokog nivoa pedesetih, opala u narednim decenijama, dok su radnice i radnici na poslu imali malo samopouzdanja da se suprotstave upravama i da iskažu svoja mišljenja. Tokom šezdesetih, pa opet osamdesetih, talasi štrajkova su izbijali na radnim mestima, često van institucija samoupravljanja, što ukazuje da ih radništvo nije videlo kao svoje organe, već organe uprave. Partija je okoštala i ostarila (Turkish Comisso, 1979; Novaković, 2007; Cohen, 1990).

Sistem je istovremeno sve više bio izložen svetskom tržištu, što je i prouzrokovalo sve veći pritisak na federaciju i na pogon. Krajem pedesetih je SAD objavila da neće više slati besplatnu pomoć, (koja je za Jugoslaviju bila veća nego za bilo koju drugu zemlju osim Izraela), i da traži da se pređe na kreditiranje, dakle, da primorava Jugoslaviju da ulazi u zaduživanje i otplaćuje dugovanja.

To je nateralo kreatore jugoslovenske privredne politike da pretvore sistem iz zatvorene ekonomije u otvorenu ekonomiju, što nije prošlo bez većih potresa. Broj štrajkova je porastao, što je dovelo do prvih previranja u vođstvu partije po nacionalnom ključu. Severozapadne republike i regioni su tražili veću decentralizaciju i tržišne reforme, Srbija se protivila, tražeći svoja tržišta i partnerstva u Istočnom bloku ili Nesvrstanim zemljama. Ova prva struja je pobedila, dok su proto-staljinisti iz Srbije skrajnuti, pa odstranjeni sa vlasti, sredinom šezdesetih, kada je sa vlasti odstranjen Aleksandar Ranković.

Počevši od „male“ reforme 1961., pa onda velike tržišne reforme 1965., Jugoslavija je prešla sa modela zaštićenog tržišta na izvozni model. Cene su se pomerale sve više ka svetskom ili „slobodnom“ nivou, valuta je oborena više puta kako bi bilo jeftinije izvoziti umesto uvoziti, zemlja je izvozila radnu snagu (tzv. gastarbajtere) kako bi finansirala negativni trgovinski bilans, i gledalo se da se jugoslovenske firme uključe u svetsku podelu rada, o čemu se govorilo još ranije.

⁵ Na ovu temu sam radio doktorat, koji će uskoro izaći kao knjiga. Za sada, pogledati članke koje sam izdao u naučnim časopisima na engleskom: Unkovski-Korica, 2014, 108-13; Unkovski-Korica, 2014, str. 26-46; Unkovski-Korica, izlazi 2014, ed. Štikš et al

To nije išlo lako, te je decentralizacija prouzrokovala atomizaciju proizvodnje. Decentralizacija je bila logična sa stanovišta nacionalnog pitanja, ali ne i svetskog tržišta. Delom zbog toga, Jugoslavija nije uspeła na otvorenom tržištu. Nezaposlenost je rasla, tehnološki nivo je pao, i država je ponovo primorana da zatvara tržište od spoljnog uticaja, kako bi spasla jedinstvo zemlje i vlastitu poziciju. Tako je početkom sedamdesetih i sa Ustavom iz 1974. došlo do novog dogovora - konfederalizacije zemlje, kao načina da se protivurečnosti prevaziđu.

Štaviše, decentralizacija finansijskog sistema i privrednog odlučivanja dozvolila je ekonomskim jedinicama da se zadužuju kako bi uspele na tržištu. Preko noći je krenulo da raste zaduživanje zemlje i sklapanje po jugoslovensku privredu, nepovoljnih ugovora sa zapadnim firmama. Na primer, oprema i rezervna oprema za razne industrijske proizvode je morala da se kupuje u inostranstvu. Svo to takmičenje je takođe zatvorilo granice republika jednih prema drugima, kako bi se lokalna industrija i zaposlenost čuvala. Ironija je bila da je vera u tržište čak i u zatvorenoj ekonomiji vodila zemlju u dužničku klopku iz koje nije mogla lako da se iskopa.

Krajem sedamdesetih, recesija na zapadu je okončala priliv deviza od gastarbajtera i Zapad je tražio da Jugoslavija otplati svoja rastuća dugovanja. Pod diktatom MMF-a, uvedena je štednja, koja je srozala životni standard na pola za samo pet godina. Štrajkovi, neredi i nacionalna netrpeljivost su sve više rasli. Srbija je želela da recentralizuje federaciju, što je tražio i MMF, kako bi primorala bogatije delove zemlje da plate dug, dok su Slovenija i Hrvatska želele dalju konfederaciju, kako bi mogle da se otarase subvencija za zaostali jug zemlje (Schierup, 1990; Woodward, 1995).

Nacionalizam, koji je krenuo da se javlja otvoreno kao masovni fenomen od sedamdesetih, ponudio je vladajućim birokratijama u republikama način da skrenu radnički bunt u vode koje bi ih očuvale na vlasti. Zemlja se raspala u krvi početkom naredne decenije. „Samoupravljanje“ i atomizacija radničke klase, u kombinaciji sa pritiskom svetskog tržišta, doprineli su razbijanju Jugoslavije. Nacionalizam je bio povezan sa tržištem i vremenom je potkopao sve ono što je donela borba za bratstvo i jedinstvo u Drugom svetskom ratu, a prvenstveno slobodu od direktnog mešanja stranih sila i unutrašnji mir.

Tragedija je upravo da su deca bivših partizana povela bratoubilačke ratove devedesetih sa pozicije vlasti. Posle ratnih razaranja i uništavanja preostalih zajedničkih proizvodnih kanala i tržišta, bivše republike su samo još dublje zapale u proces periferizacije u svetskom sistemu, putem zavisnosti od stranog kapitala i upadanja sve dalje u dužničku klopku. To je pogotovo izraženo od početka evrointegracija. Oslanjanje na jaku valutu, često vezanu za evro, zarad privlačenja stranog kapitala i investicija, ponavlja na dubljem nivou probleme bivše SFRJ (Živković, (u štampi) 2014).

Uprkos tvrdnjama da se Jugoslavija raspala zato što je u njoj bilo premalo tržišta, a previše radničkog uplitanja u privredu, to je očigledno pogrešno. Naprotiv, od samog početka je Jugoslavija bila tip kapitalizma, ali od pedesetih nadalje, bila je sve više kapitalizam tržišnog tipa, a samoupravljanje je bilo ideološko pokriće za tu politiku. Što se zemlja više otvarala, to

je samoupravni sistem više modifikovan da ojača ulogu uprave i tehničkog osoblja, a da sroza i minimalnu radničku kontrolu. Ukoliko je bilo mera da se brani radništvo, to se često radilo kako bi se održao minimum eksploatacije.

Ipak, već osamdesetih, bilo je očigledno da ni bajka samoupravljanja ne može da prikrije istinu. Skoro milion radnica i radnika je bio van zemlje na „privremenom radu“ u inostranstvu, što je remetilo razvoj unutrašnjeg tržišta rada, a više od milion je bilo nezaposleno, a to je značilo desetina stanovništva.

Situacija je bila najdrastičnija u zaostalim krajevima poput Kosova, koje je „socijalizam“ trebalo da razvije. Štrajkovi su rasli, a samoupravljanje je ugašeno krajem osamdesetih bez borbe radništva za taj sistem: da je radništvo smatralo sistem svojim, ono bi ustalo u njegovu odbranu. Naprotiv, sve veći broj radnika je tražio spas u sivoj ekonomiji ili politici – u borbi protiv vladajućih krugova, doduše obično u drugim republikama. Tako treba shvatiti „antibirokratsku revoluciju“ koja je dovela Slobodana Miloševića na vlast krajem osamdesetih.

Kriza i raspad državnog kapitalizma

Sovjetski blok i Jugoslavija su se raspali krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Argument da su se raspali usled sličnih uzroka koji se vide u kapitalističkoj krizi je bitan za razumevanje tzv. tranzicija. Klasična shvatanja „restauracije kapitalizma“ ne objašnjavaju zašto se radništvo nije diglo da brani svoje države kada su bile pred raspadom, niti da se efikasno bori protiv „kapitalizma“ sada već dvadeset godina nakon pada „socijalizma“.

Teorija da smo prešli iz socijalizma nekog tipa, pa čak izvitoperenog, u kapitalizam ne može da objasni tu problematiku, i predstavlja omču oko vrata za radnički pokret. Jer je ta teorija oduvek insistirala da se klasični problemi kapitalizma ne vide u „real socijalizmu“. U tim društvima nikad nije dolazilo do klasične krize hiperprodukcije, nije bilo klasičnog ciklusa, itd. Proizvodnja je samo tekla bez značajnih prepreka, a van Jugoslavije pojam viška radne snage nije se manifestovao kao nezaposlenost. Pucanje sistema moralo je da prati njegovu unutrašnju logiku.

Tu logiku je retko ko artikulisao, već se svodilo na izdaju, trenutak, ili otuđenost usled neuspeha da se pređe iz niže u višu fazu socijalizma. Jednu prefinjenu i nedavnu verziju argumenta je ponudio Majkl Lebovic u njegovoj knjizi „Kontradikcije Real Socijalizma“. Njegov argument je da je fundamentalna logika sistema bila kontradiktorno preplitanje logike avangarde i kapitala. Partija je bila nosilac „društvenog ugovora“ sa radništvom, dok su uprave težile tržišnom mehanizmu (Lebowitz, 2012).

Naposletku, partija i planeri su razvili savezništvo sa upravama i menedžerima zbog nemogućnosti da pređu sa ekstenzivnog na intenzivni način proizvodnje, te su se sve više oslanjali ne na radništvo, već na tehnokrate i menadžere, što je onda iznutra pojelo partiju i uništilo „društveni ugovor“. Avangardni model nije razvijao samosvest i samoorganizaciju

radništva, te je to ostavilo radničku klasu nemoćnom pred svemoćnom državom, koja je odlučila vremenom da raskine sa radništvom.

Međutim, to opet podrazumeva da je svest planera bila glavni pokretač društva i da je radništvo uvek pristajalo na „društveni ugovor“. Za to nema dokaza. Partijski vrhovi su, kao što je navedeno, bili izloženi spoljnom pritisku, i pritiskali su radništvo kako bi digli nivo akumulacije. Radništvo je često bilo u dubokom sukobu sa vladajućim strukturama zbog toga. Što je društvo bilo razvijenije, radništvo se više odupiralo vlastima. Tok istorije nakon Drugog svetskog rata, kada je SSSR promenio vladajuće strukture u Istočnoj Evropi, pokazuje to u najoštrijoj formi.

Radnički buntovi su buknuili u svim zemljama razvijenijeg tipa. U Čehoslovačkoj i Istočnoj Nemačkoj 1953. U Mađarskoj i Poljskoj 1956. Opet u Čehoslovačkoj 1968. U Poljskoj 1970, pa opet 1980. (Harman, 1988). U Jugoslaviji 1960-tih, pa ponovo 1980-tih. U čitavom bloku 1989., pa sve više u Kini danas (Au Loong Yu, 2012). U različitim trenucima i etapama rasta, što je veća radnička klasa, to je veći potencijal za bunt i klasnu borbu. Lebovicova teorija prosto ne može to da objasni. Ukoliko je dolazilo do „društvenog ugovora“ do njega nije dolazilo zbog puke želje planera, već zbog bunta odozdo.

Teorija da je „socijalizam“ u stvari bio kapitalizam može da objasni mnogo specifičnije krizu sistema. Razlozi za krizu sistema mogu se razumeti samo ako se on ne posmatra u izolaciji od svetskog sistema. Sistem se takmičio i morao da ulaže u sredstva proizvodnje kako bi dostigao nivo efikasnosti takmaca na Zapadu. Ulazio je iz tog problema u specifičnu formu klasične kapitalističke krize.

Što se više ulagalo u sredstva proizvodnje, to se manje ulagalo u potrošnju, što je vodilo klasnoj borbi. Države istočne Evrope su se zbog toga okretale bogatijem Zapadu za kredite i tehnologiju, zarad bezbolnijeg takmičenja. Rizik je imao dve oštrice: sa jedne strane, te zemlje su direktno zavisile od takmičenja na nepredvidivom spoljnjem tržištu; sa druge strane, zavisnost od spoljnog faktora je onemogućila lak povratak na nacionalnu akumulaciju. Pogotovo u trenutku što veće povezanosti na međunarodnom planu, dakle, začetka globalizacije, bilo je sve teže održavati državnu kontrolu nad međunarodnim ekonomskim tokovima.

Državni kapitalizam je dakle, došao pred dilemu svakog kapitala na tržištu: da smanji troškove ili da kroz pobeđu pokupi neuspele kapitala na tržištu. Ovo drugo je bilo moguće samo destruktivnom akumulacijom, dakle ratom, što nije u tom trenutku izgledalo kao obećavajuć izlaz. Ovo prvo je bilo moguće delom novim dugovanjima, što je zahtevalo otplatu starih dugova, kako bi se uložilo u novija sredstva proizvodnje. Na nesreću naroda, to je značilo stezanje kaiša, i propast. Svuda u Istočnoj Evropi su osamdesete godine bile godine krize, nestašica i nezaposlenosti.

Nije zato zapanjujuće da je kraj te decenije završio u popularnim revolucijama širom regiona. Razlog za krah tih pokreta nakon 1989. godine dakle može da se objasni: taj bunt nikad nije bio da se sačuva sistem koji je radništvo smatralo svojim, već naprotiv, bunt je često bio reakcija na pritiske poslodavca, kog je takmičenje teralo na štednju, intenzifikaciju radnog

procesa, teror na radnom mestu. Dok je pokret od pedesetih do sedamdesetih bio u usponu, kao i ekonomija, u ciklusu pada, radništvo je bilo slabo i sistem je krahirao. U nedostatku alternative, radništvo je izgubilo kapacitet za borbu i masovna društvena destrukcija, usled ekonomskog kraha, je ugušila radničku samoorganizaciju, koja je inače bila van i protiv sistema.

Država se uvek protivila radništvu, pa je tek njenim bankrotom -raspadom radništvo „pobedilo“, smenjujući vladajuću garnituru u političkoj sferi, ali ne i ekonomskoj. Kontinuitet elita u bivšem Istočnom bloku je veoma visok: stari direktori su postali novi vlasnici i upravljači. Pobeda radništva je dakle bila Pirova pobeda: kao što je štrajk u propalom preduzeću osuđen na propast osim ako radništvo ne izvrši okupaciju i samoupravlja nad fabrikom ili radnim mestom, tako je revolucija 1989. bila u tom smislu neuspela jer nije uspostavila novu vladajuću i vlasničku strukturu u korist radništva (Haynes, 1994, 124-186).

Da li je sve bilo uzalud?

Godina 1989. i sve nakon nje se danas smatra velikim porazom radništva i kao „restauracija kapitalizma“. No, kao što je ovaj članak pokazao, stvar nije tako jednostavna. Koliko god da 1989. nije ispunila želje naroda istočne Evrope da vode bolji život, ipak je otvorila mogućnost za slobodnu političku i klasnu organizaciju u okvirima liberalnog političkog sistema.

Šta to znači? To znači da su nasleđe „samoupravljanja“ i „socijalizma“ u stvari atomiziranost radničkih organizacija (poput sindikata) i borbi, koje ostaju na nivou radnih mesta; sindikalnih strategija koje su vezane za državu ili forme svesti koje su vezane za državu na drugačije načine, poput nacionalizma; odnosno, institucionalnih i političkih slabosti radničke klase u političkom takmičenju sa drugim klasama, koje većinom imaju veće resurse i jasniju političku opciju (Plavšić, Unkovski-Korica, 2008, 18-19; takođe, Marinković, 2009, 39-60).

Ali to nije sve. Nasleđe radničke borbe protiv državnog kapitalizma jeste, uprkos krah u tog sistema, nastavak barem minimalnih tradicija borbe, solidarnosti i samoorganizacije. To često preživljava uprkos ekonomskom i političkom nasleđu državnog kapitalizma, kao i u suprotnosti sa brutalnošću neoliberalnog, tržišnog kapitalizma koji ga je nasledio. Svuda gde komunističke partije nisu bile na vlasti i nisu postale ispostava državne birokratske klase, levica je danas živa. Svuda gde su bile na vlasti, radništvo se još uvek bori da stvori od nule svoje nove klasne organizacije.

Ukoliko želimo da se iščupamo iz zaostalosti i eksploatacije, moramo da presečemo sa politikom prošlosti, nazivala ona sebe „komunističkom“ ili ne. Suština je uvek bila obrnuta. Jugoslavija je modifikovala ideju „socijalizma u jednoj državi“ u nešto nalik na „socijalizam u jednoj državi na svetskom tržištu“, ali je to suštinski bila kontrarevolucionarna adaptacija državno-kapitalističke despotije u situaciji u kojoj se našla. Da bi smo raskinuli sa tom politikom, moramo da raskinemo kako sa svetskim tržištem, tako i sa idejom da socijalizam može da se gradi u jednoj državi. Dalje, moramo da odbijemo fikciju da prosvećena manjina

donosi socijalizam odozgo, te da se vratimo Marksovoj ideji da je emancipacija radničke klase delo radničke klase (Draper, 1966, 57-84).

Tek tako postavljamo temelje za bolje sutra i za istinsko samoupravljanje i socijalizam: vlast radničke klase. To u konkretnim okolnostima politike u Srbiji danas znači da je potrebno podsticati solidarnu borbu svih koji su pod udarom neoliberalne politike, tj. dužničke ekonomije i štednje. To takođe znači tražiti politička rešenja, artikulaciju zahteva od države, da sprovodi klasnu politiku u korist radništva, a ne tajkuna i međunarodnih kreditnih institucija. Naposletku, to znači i povezivanje borbi sa drugim balkanskim i međunarodnim pokretima kako bi se prevazišao uzak nacionalni okvir u kom se borbe danas odvijaju. To su lekcije prošlosti za današnje generacije.

Literatura

Au Loong Yu, 2012. *China's Rise: Strength and Fragility (A Resistance Book)*, London: The Merlin Press Ltd.

Callinicos, Alex, 2010. *Bonfire of Illusions: The Twin Crises of the Liberal World*, Cambridge: Polity Press.

Cliff, Tony. *State Capitalism in Russia*, (internet) dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/>

Cohen, Lenard J, 1990. *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*, Oakville: Mosaic Press.

Cohen, Stephen, 1980. *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888-1938*, Oxford University Press, New Ed edition.

Deutscher, Isaac, 1976. *Trocki: Razoručani prorok, drugi tom*, Zagreb: Liber.

Draper, Hal, 1966. *The Two Souls of Socialism*, „New Politics“ 5(1): 57-84. (internet) dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/draper/1966/twosouls/index.htm?PHPSESSID=35fb8e862c3404829cd69fc281a1c371>

Harman, Chris, 1988. *Class Struggle in Eastern Europe 1945-1988*, London: Bookmarks (3rd Revised edition).

Harman, Chris, 1967. *Russia – How the Revolution was Lost*, „International Socialism“ 30: 8-17. (internet) dostupno na: <http://www.marxists.de/statecap/harman/revlost.htm>

Haynes, Mike, 1994. *Class and Crisis in Eastern Europe*, „Marxism and the New Imperialism“, London: Bookmarks.

Haynes, Mike, 1985. *Nikolai Bukharin & the Transition from Capitalism to Socialism*, London: Croom Helm.

Haynes, Mike, 2012. *Russia: Class & Power 1917-2000*, London: Bookmarks.

Katz, Claudio, 2005. *El Porvenir del Socialismo* - Chris Harman, *Making Sense of Socialism Today*, in „International Socialism“ (2nd series), No.108, (internet) dostupno na: <http://www.marxists.org/archive/harman/2005/xx/socialism>

Korica-Unkovski, Vladimir, 2014. *Self-management, Development and Debt: The Rise and Fall of the „Yugoslav Experiment*. In „The Rebel Peninsula: Radical Politics after Yugoslavia“, Igor Štiks and Srećko Horvat (ed), Verso, izlazi 2014.

Korica-Unkovski, Vladimir, 2014. *The Yugoslav Communists Special Relationship with the British Labour Party 1950-1956*. In „Cold War History“ 14 (1): 26-46, Abingdon.

Korica-Unkovski, Vladimir, 2014. *Workers' Councils in the Service of the Market: New Archival Evidence on the Origins of Self-Management in Yugoslavia 1948-1950*. In „Europe-Asia Studies“, 66 (1): 108-113, Glasgow.

Lebowitz, Michael A, 2012. *The Contradictions of „Real Socialism“: The Conductor and the Conducted*, New York: Monthly Review Press.

Lewin, Moshe, 1968. *Lenin's Last Struggle*, New York: Random House

Novosti, 2014. *Luka Mesec: Nećemo zanemariti iskustvo jugoslavenskog socijalizma*, „Novosti“, 16. mart, (internet) dostupno na: <http://www.novosti.com/2014/03/luka-mesec-necemo-zanemariti-iskustvo-jugoslavenskog-socijalizma/>

Marinković, Darko, 2009. *Sindikati i političke stranke u tranziciji – Slučaj Srbije*. In „Politička revija“, 2: 39-60, Beograd

Novaković, Nada G, 2007. *Propadanje radničke klase: materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine*, Beograd: Rad.

Plavšić, Dragan, Vladimir Unkovski-Korica, 2008. *Sindikalni pokret u Srbiji danas: Što nam je činiti?*. In „Novi Plamen“, 9: 18-19.

Reiman, Michael, 1987. *The birth of Stalinism*, London: I. B. Tauris and Co.

Schierup, Carl-Ulrich, 1990. *Migration, Socialism and the International Division of Labour: The Yugoslavian Experience*, San Francisco: Avebury.

Suda, Piotr, 1988. *1962: The Novochoerkassk tragedy*, (internet) dostupno na: <http://libcom.org/library/1962-novochoerkassk-tragedy>

Turkish Comisso, Ellen, 1979. *Workers' control under plan and market: implications of Yugoslav self-management*, New Haven: Yale University Press.

Woodward, Susan L, 1995. *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D.C: The Brookings Institution.

Živković, Andreja, 2014. *From the market... to the market: The debt economy after Yugoslavia*. In *The Rebel Peninsula: Radical Politics after Yugoslavia*, Igor Štiks and Srećko Horvat (ed), Verso, izlazi 2014.